

Я. О. ДИМИТРОВИЧ

*Яна Олександрівна Димитрович, студентка
VI курсу Київського університету права НАН України*

ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕВОЛЮЦІЇ ПОНЯТТЯ «СТРАХУВАННЯ»

Поняття «страхування» є комплексною категорією, у зв'язку із чим його трактування є достатньо складним та породжує гострі дискусії. Зокрема, неоднозначне ставлення серед науковців і до законодавчого визначення цього поняття, що міститься у Законі України «Про страхування» від 7 березня 1996 р. № 85/96-ВР. Зважаючи на це, актуальними є дослідження історії виникнення, розвитку та практичного застосування цього поняття. Саме визначення історичної генези досліджуваної категорії допоможе визначити напрями подальшого розвитку страхування та шляхи подолання проблеми чіткого визначення цього поняття.

Зважаючи на актуальність досліджень, присвячених розкриттю сутності страхування, розробка різноманітних питань, пов'язаних з ним, була предметом численних досліджень у різних сферах – і економічній, і правовій. Що ж стосується проблеми історичного розвитку страхування, то варто відзначити внесок у розробку даного питання таких вчених, як: О. Адамова, В. Алєнічев, І. Балабанов, О. Йоффе, В. Микитюк, В. Мусін, В. Райхер, С. Рибнікова, В. Серебровський, О. Слюсаренко, М. Смирнова, В. Плиса, В. Казарез, Ю. Фогельсон, Е. Ходченко, М. Шимінова, В. Шахов, Р. Шершеневич та інших. Водночас вважаємо за необхідне систематизувати історичні етапи розвитку поняття страхування, у результаті чого можна буде визначити перспективи його подальшого розвитку.

Метою статті є дослідження етапів виникнення та подальшого розвитку поняття «страхування» в Україні.

Страховання як таке виникає в найдавніші часи. Вважається, що дане поняття з'являється в період первіснообщинного ладу. Спочатку страхування було тісно пов'язане зі словом «страх». Власники майна мали відчуття страху за можливість знищення або втрати його у зв'язку з різноманітними ризиками: стихійне лихо, підпал, крадіжка, умисне знищення тощо¹. Для ранніх форм страхування характерним було взаємне страхування, в основу якого закладено ідею колективної взаємодопомоги. У якості прикладу існування таких форм страхування можна навести закони царя Хаммурапі (Вавилон, близько 1760 р. до н.е.). У Стародавній Греції та Римській імперії також можна знайти приклади страхування, що засновані на принципах взаємного страхування. Так, у Стародавньому Римі поступово склалися постійні страхові організації (колегії, союзи) за професійною (торговці, ремісники, військові) або релігійною ознакою, зі своїми статутами². Отже, першим етапом розвитку поняття страхування можна назвати етап його зародження, зокрема появу взаємного страхування. Тобто перший етап еволюції досліджуваного поняття характеризується уявленням про страхування як про певну взаємодопомогу в разі виникнення непередбачуваної небезпеки.

Такі, що мають ознаки, наближені до сучасних, страхові компанії вперше з'явилися в Ісландії в XII столітті. Вони являли собою об'єднання селян для взаємного страхування на випадок пожеж або втрати худоби. Але найбільш популярним у Європі було морське страхування. Відомо, що вже в 1300 р. в Бельгії практикувалися прямі оплати морських ризиків за страхову премію. Вже у наступному столітті з'являються страхові тарифи на регулярні плавання з Лондона на континент і назад. Крім того, що дуже важливо для еволюції поняття «страхування», почало розвиватись страхове законодавство. Зокрема, у 1234 р. декретом папи Григорія IX були заборонені всі операції, пов'язані з лихварством. Забороняючи і обмежуючи лихварство згідно з принципами Священного Писання, церква створила перепони для розвитку морської торгівлі. Водночас такі дії церкви сприяли становленню ефективної системи захисту від ризиків – виникненню страхового договору. Так, торговці і банкіри, прагнучи обійти заборону церкви, уклали договір, в якому встановлювалася ціна продажу і покупки товару в порту відвантаження і порту призначення. Різниця між ціною повторної покупки і продажу була ціною ризику і одночасно відсотком за позику. Завдяки таким схемам торговці, мореплавці й позичальники сприяли народженню страхового договору, який до сьогодні є зовнішньою формою страхування. А вже у 1601 р. при парламенті Англії була створена комісія з розгляду спірних питань контрактів морського страхування³.

У середині XIV ст. важливим моментом є зародження інституту перестраховання, а також поява страхових посередників, що називались куртє (генеральні агенти). Так, з метою підвищення захисту інтересів страхувальника договір страхування укладався із двома і більше страховиками. Обсяги відповідальності кожного зі страховиків могли бути різними, але чітко закріплювалися в договорі страхування⁴. Отже, сутність страхування розширюється і поняттям страхування охоплюється не лише двостороння, а й багатостороння угода.

Істотним поштовхом до розвитку страхування майна від вогню стала Велика Лондонська пожежа 1666 р., що знищила 13 200 будівель в центрі Лондона. Вважається також, що й страхування життя зародилося у Великобританії в 1762 році. А вже до кінця XVIII ст. в Західній Європі налічувалося близько 100 різних видів майнового і особистого страхування⁵. Тож другим етапом розвитку страхування слід назвати виникнення різноманітних форм страхування. Тобто, поняття страхування, що з'являється на даному етапі,

є наближеним до сучасного його розуміння, воно наповнюється новим змістом, знаходить своє зовнішнє вираження у вигляді договору. Виникнення нових форм страхування обумовлює наповнення його поняття новим змістом – воно вже сприймається як комплексне явище, що може бути не лише майновим, а й особистим. Названі два етапи характерні і для України.

Основною причиною зародження страхових правовідносин в Україні, як і у світі, можна беззаперечно вважати поширення торгівлі та виникнення торгових шляхів, початок формування суспільних відносин на основах взаємодопомоги (общини), появу перших правових джерел та спроби легітимації звичаїв тощо. Так, підтвердження виникнення страхування в Україні в епоху Середньовіччя пов'язують із пам'ятником давньоруського права – «Руською правдою», яка дає відомості про законодавство X–XI століть. У ній особливе значення мають норми, що стосуються матеріального відшкодування шкоди общиною у разі вбивства: «Якщо хто уб'є княжого чоловіка, зробивши на нього напад, і вбивця не буде спійманий, то платить за нього 80 гривень та округа, де знайдений убитий. Якщо ж убитий проста людина, то округа платить 40 гривень».

«Якщо вбивство здійснене не умисне, а у сварці або на бенкеті при людях, то вбивця виплачує віру (грошовий штраф)» (ст. 6).

«Якщо хто відмовиться від участі в сплаті дикої (подушної) віри, тому округа не допомагає в сплаті за нього самого, і він сам за себе тоді платить» (ст. 8)⁶.

У ст.ст. 6 і 8 «Руської правди» можна виявити всі елементи договору страхування цивільної відповідальності, вважаючи, що при ненавмисному вбивстві «дика віра» є результатом попереднього страхового договору й обов'язкова не для всіх, а лише для тих і на користь тих, хто шляхом цього договору вступив у таке взаємне страхове товариство⁷.

Ще одним зачатком виникнення іншого типу страхових правовідносин в Україні є караванна торгівля. Вона існувала в Візантією і здійснювалася на підставі договорів із греками (907, 911, 945, 971 pp.), описана імператором Костянтином Багрянородним⁸. Караван ішов униз по Дніпру, постійно наражаючись на небезпеку з боку печенігів. Під час подорожі, яку Костянтин називав «нещасною, небезпечною та обтяжливою», частина човнів і вантажу гинула⁹. Усі збитки від такого походу розкладалися на весь караван¹⁰.

Наука про страхові правовідносини також має цікаві відомості про страхові стосунки у внутрішній сфері української торгівлі – в українських чумаків. Чумацтво виникло в XIII ст. і продовжувало відігравати істотну роль в українській торгівлі аж до появи залізниць. Існуючі тут страхові правовідносини діяли на основах солідарності шляхом тієї ж «розкладки»¹¹.

Починаючи з XVI ст. і завершуючи першою половиною XIX ст., чумаки були єдиними національними торговцями і перевізниками. Упродовж цього періоду чумацтво було вже сформованим і завершеним економічним фактором, мало у своїй основі міцні артільні форми. Також у чумаків існували свої, освячені віками звичаї для будь-якої дії: чумаки повинні виїжджати з дому «за законом», їхати в дорозі «за законом». Навіть зупинятися в дорозі пасти волів слід «за законом». Чумаки виконували звичаї, бо артіль була незадоволена, коли будь-хто «зламає чумацький звичай»¹².

Тож на території України існували зародки страхування, подібні до давньогрецьких та сирійських, що було обумовлено одноманітністю загальних економічних умов. Однак чумацький промисел був доволі значним, тому можна стверджувати, що викладений страховий початок був не випадковим явищем, а нормальним інститутом господарювання, що забезпечувало кожному з учасників торговельного колективу за рахунок усіх його членів захист від стихійних та інших небезпек. Саме таке забезпечення, на думку В. Райхера, є нічим іншим, як страхуванням¹³. За своєю суттю це було дещо зміненою формою взаємного страхування. Лише пізніше організація страхування почала змінюватися на більш досконалу форму: створення постійного фонду, отримання регулярних страхових платежів¹⁴.

Страхування в Україні аж до кінця XVIII ст. розвивалося повільно та нерівномірно. Як зазначає В. Плиса, класичне страхування в Україну прийшло із Західної Європи у XVIII ст. разом із виникненням філій англійських страхових компаній. Так, у 1857 р. в Одесі було створено Російське товариство пароплавання і торгівлі, величина страхового капіталу якого становила один мільйон рублів. Даний фонд призначався для страхування суден. Також існували товариства взаємного страхування від вогню. Можна зробити висновок, що найдавнішим способом страхового захисту в Україні, так як і в усьому світі, було взаємне страхування.

У другій половині XIX ст. спектр страхових послуг розширився, однак найбільш популярним і надалі залишалося страхування від вогню. Окрім того, у цей час поширеною стає практика страхування життя¹⁵. Тобто поряд із майновим упроваджувалося й особисте страхування. Г. Шершеневич пов'язував це, головним чином, з особливостями життя тих, хто йменувався «представниками ліберальних професій» (малися на увазі лікарі, адвокати, художники, артисти тощо), а також чиновників вищого і середнього рівня. Цілком логічним є їх побоювання з приводу того, що з роками вони поступово втраять можливість виконувати високооплачувану роботу, тому не зможуть дати освіту своїм дітям. На підтвердження подібних песимістичних прогнозів наводилися такі приклади: в адвоката не вистачить коштів на навчання сина, губернаторська дочка з тих же причин перетвориться на швачку тощо. Усе це в результаті повинно було підтвердити, що саме страхування може виявитися виходом із такого делікатного становища¹⁶. Тобто, основи розвитку страхової справи в Україні були закладені ще в XIX столітті.

Наприкінці Першої світової війни в Україні почалася активна реорганізація кооперативного страхування. Було визнано, що значна кількість приватних страхових організацій, які утворювали ринок страхових послуг, на неналежному рівні обслуговували кооперативи, зловживаючи їхньою довірою. Довоєнна система

земського страхування була в стані занепаду, а тому виявилася дуже обмеженою у своїх фінансових можливостях. Щоб ширше охопити справу кооперативного страхування, український «Коопцентр» за домовленістю з усіма центральними спілками створив статут загальноукраїнської страхової організації – Української кооперативної страхової спілки¹⁷.

Економічна криза 1917 р. поклала кінець вільному розвитку страхового ринку, а разом із тим надовго припинила наукову роботу з дослідження теоретичних питань страхування¹⁸. У Радянському Союзі всі підприємства були в державній власності. Тобто, відповідальність за господарську діяльність та її наслідки несла держава.

Крім того, варто наголосити, що окремі види страхування виникають на різних етапах розвитку страхування як такого. Наприклад, страхування відповідальності – достатньо молодий вид страхування, якому близько 100 років. Його розвиток тісно пов'язаний з технічним прогресом і підкріплюється різними законодавчими актами, оскільки стосується практично всіх сфер життя. Імпульсом для розвитку страхування відповідальності в якості самостійного виду страхування став швидкий розвиток промисловості, адже фабричний спосіб виробництва неминуче тягнув за собою збільшення ризиків при використанні засобів виробництва¹⁹. Тобто, розширення обсягу поняття страхування за рахунок появи нових його видів обумовлюється еволюцією суспільних відносин.

У сучасній Україні правове регулювання страхування здійснюється відповідно до загальних та спеціальних, присвячених регулюванню лише страхових відносин, нормативно-правових актів. Найважливішими з них є: Конституція України, Цивільний та Господарський кодекси України, Закон України «Про страхування», а також відповідні постанови Кабінету Міністрів України²⁰.

Доречно зазначити, що сучасний етап розвитку страхування також можна додатково поділити на проміжні етапи. Так, М. Л. Кремена вирізняє: 1) період створення і прийняття перших законодавчих актів із регулювання діяльності на страховому ринку (1991–1995 рр.). Розвитку страхових компаній сприяло прийняття Декрету Міністрів України «Про внесення зміни доповнень у Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 26 квітня 1993 р. № 38-93, що забороняв комерційним банкам діяльність у сфері страхування та Декрету «Про страхування» від 10 травня 1993 р.; 2) другий етап (1996–2002 рр.). Значною подією для ринку було прийняття 7 березня 1996 р. Верховною Радою України Закону «Про страхування». Цей закон, а також близько 20 постанов уряду, 11 інструкцій і нормативних актів, прийнятих за цей період, відбивали потреби перехідного періоду від планової до ринкової економіки, безпосередньо визначали умови діяльності в сфері страхування, де домінуючу роль відігравали недержавні страхові компанії; 3) період переосмислення напрацьованого та перехід до нових стандартів і підходів у регулюванні та розвитку ринку. Значно посилилась конкуренція, професіоналізм у роботі страховиків (2002 р. і до сьогодні)²¹. Такий поділ дійсно дає змогу простежити зміни, що відбувались у нормативному визначенні поняття «страхування» в сучасній Україні.

Таким чином, понятійне вираження сутності страхування залежить більшою мірою від позиції законодавця, яке, своєю чергою, обумовлюється розвитком суспільних відносин (економічних, правових).

Отже, зародження страхових правовідносин в Україні відбувалося європейським шляхом. Схожість страхових правовідносин в Україні, аналогічних до сирійських, давньогрецьких, римських, була обумовлена одноманітністю розвитку економічних стосунків. У цілому вважаємо за доцільне виокремити наступні етапи еволюції поняття «страхування» в Україні:

1) етап зародження поняття страхування – поява взаємного страхування, тобто сутність страхування зводилась виключно до колективної взаємодопомоги у випадку настання ризиків (даний етап охоплює період з часів первіснообщинного ладу, виникнення права власності й приблизно до XI–XII ст.ст.);

2) етап виникнення нових форм страхування та поява і впровадження страхового договору. Першими видами страхування, подібними до теперішніх, стали майнове та особисте страхування без створення постійного страхового фонду та регулярних страхових платежів (XII–XVIII ст.ст.);

3) впровадження «класичного страхування», виникнення особистого страхування, закладення основ розвитку страхової справи в Україні (XVIII–XIX ст.ст.);

4) реорганізація кооперативного страхування, розвиток обов'язкового державного страхування у радянський період (кінець XIX – початок XX ст.);

5) сучасний етап розвитку страхування – період переосмислення напрацьованого та перехід до нових стандартів і підходів у регулюванні й розвитку ринку (кінець XX ст. – до сьогодні). Для даного етапу характерним є підвищення соціальної функції страхування та стандартів страхової діяльності, удосконалення понятійного апарату страхування.

На основі історичного досвіду еволюції страхування вбачається можливим окреслення сутності страхування на сучасному етапі його розвитку, що є перспективним напрямом для подальших наукових досліджень.

¹ Вовчак О. Д. Страхова справа [Текст] / О. Д. Вовчак. – К. : Знання, 2011. – 391 с.

² История страхования // «Business investor». – 2007 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.business-investor.info>

³ Борисова В. А. Страхові послуги [Текст] / В. А. Борисова. – Суми : Вид-во «Довкілля», 2004. – 408 с.

⁴ Чапичадзе А. Я. Етапи розвитку страхування / А. Я. Чапичадзе // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 19. – С. 228–233. – С. 232.

⁵ Губарь О. Е. Возникновение и эволюция института страхования [Текст] / О. Е. Губарь // Страховое дело. – 2001. – № 8. – С. 53–58.

- ⁶ Пространная русская правда : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/RP/prp.htm>
- ⁷ История страхования в России : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.askins.ru/index.php/story-i/66-story>
- ⁸ *Воблый К. Г.* Основы экономии страхования / К. Г. Воблый. – К. : Тип. И. Н. Соколова, 1915. – VII. – 616 с. – С. 112.
- ⁹ *Трінчук В.* Подорож сторінками історії / В. Трінчук // Страхова справа. – 2006. – № 4. – С. 82–83.
- ¹⁰ *Микитюк В. О.* Становлення та організація страхування в епоху Античності та Середньовіччя / В. О. Микитюк // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 4 (47) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/portal/>
- ¹¹ Там само.
- ¹² *Райхер В. К.* Общественно-исторические типы страхования / В.К. Райхер. – М., 1947. – 282 с. – С. 33.
- ¹³ Там само. – С. 44.
- ¹⁴ *Микитюк В. О.* Становлення та організація страхування в епоху Античності та Середньовіччя / В. О. Микитюк // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 4 (47) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/portal/>
- ¹⁵ *Гомеля В. Б.* Страхование [Текст] / В. Б. Гомеля. – М. : Маркет ДС, 2010. – 512 с.
- ¹⁶ *Шершеневич Г. Ф.* Курс торгового права (по изданию 1908 года) / Г. Ф. Шершеневич. – М., 2005. – Т. II. – 443 с. – С. 13.
- ¹⁷ Там само. – С. 20.
- ¹⁸ *Орлов І. В.* Становлення та розвиток страхування сільськогосподарських культур в Україні / І. В. Орлов, М. М. Александрова // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2011. – № 2. – (Серія «Фінанси і кредит») : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sau.sumy.ua/index.php?option=com_content&id=631:2010-01-22-07-33-16&catid=86&Itemid=119&lang=uk
- ¹⁹ *Никифорак В. М.* Договір страхування відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / В. М. Никифорак. – К., 2002. – 18 с.
- ²⁰ *Водолазська О. А.* Еволюція і генезис поняття страхування / О. А. Водолазська // Науковий вісник: Фінанси, банки, інвестиції. – 2012. – № 4. – С. 49–53.
- ²¹ *Кремена М. Л.* Розвиток страхової діяльності в Україні / М. Л. Кремена // Молодий вчений. – 2014. – № 12 (15). – С. 262–265.

Резюме

Димитрович Я. О. Исторично-правові засади еволюції поняття «страхування».

У статті проаналізовано основні передумови виникнення та розвитку страхування. Виокремлено основні етапи еволюції поняття «страхування» в Україні.

Ключові слова: страхування, страхова діяльність, еволюція страхування.

Резюме

Димитрович Я. А. Исторически-правовые основы эволюции понятия «страхование».

В статье проанализированы основные предпосылки возникновения и развития страхования. Выделены основные этапы эволюции понятия «страхование» в Украине.

Ключевые слова: страхование, страховая деятельность, эволюция страхования.

Summary

Dimitrovich Y. Historical and legal basis of the concept of «insurance».

The article analyzed the basic preconditions of insurance appearance and development. The main stages of the evolution of the concept of «insurance» were identified in Ukraine.

Key words: insurance, insurance activity, evolution of insurance.

УДК 347.2

І. М. ЛАТА

Ірина Михайлівна Лата, студентка юридичного факультету Інституту післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Європейська (Римська) конвенція про захист прав людини і основних свобод, прийнята в Римі 4 листопада 1950 р.¹ (офіційна назва – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, далі – Конвенція) займає особливе місце в системі міжнародно-правового захисту прав людини. На ній побудована європейська система захисту прав людини і громадянина. Згідно з п. 1 ст. 32 (нумерація статей Конвенції